

**ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ АГРАРЛЫҚ АЗЫҚ-ТҮЛІК НАРЫҒЫ:
ӨСУ ӘЛЕУЕТІ**

AGRI-FOOD MARKET OF THE EAST KAZAKHSTAN REGION: GROWTH POTENTIAL

**АГРОПРОДОВОЛЬСТВЕННЫЙ РЫНОК ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ:
ПОТЕНЦИАЛ РОСТА**

Ж.А. АБЫЛКАСИМОВА^{*1}

Ph.D докторы

Г.А. ОРЫНБЕКОВА²

Э.Ф.К.

М.М. АЛИБАЕВА¹

Э.Ф.К.

¹ *Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан*

² *С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

**автордың электрондық поштасы: zhibekmm@mail.ru*

ZH.A. ABYLKASSIMOVA^{*1}

Ph.D

G.A. ORYNBEKOVA²

C.E.Sc.

M.M. ALIBAYEVA¹

C.E.Sc.

¹ *Shakarim University, Semey, Kazakhstan*

² *S. Seifullin Kazakh Agro Technical University, Nur-Sultan, Kazakhstan*

**corresponding author email: zhibekmm@mail.ru*

Ж.А. АБЫЛКАСИМОВА^{*1}

доктор Ph.D

Г.А. ОРЫНБЕКОВА²

К.Э.Н.

М.М. АЛИБАЕВА¹

К.Э.Н.

¹ *Университет им. Шакарима, Семей, Казахстан*

² *Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, Нур-Султан, Казахстан*

**электронная почта автора: zhibekmm@mail.ru*

Аңдатпа. *Мақсаты* – өңірлік аграрлық азық-түлік нарығының жай-күйі мен даму перспективаларын талдау. *Әдістері* – экономикалық - статистикалық, жүйелік тәсіл, салыстырмалы талдау. *Нәтижелері* - облыс халқының тұтыну шығыстары және олардың құрылымы, мал шаруашылығы өнімдері нарығының конъюктурасы айқындалған. Мал шаруашылығы саласының шаруашылықтарының ерекшелігі - олардың көп салалы сипаты болады. Азық-түлік нарығының жұмыс істеу үрдісіне ауылдық аудандардың шикізат пен ауыл шаруашылығы өнімдерін, ауыл шаруашылығы техникасын өткізу орындарынан алыстығы; өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымның дамымағандығы әсер ететіні анықталған. Азық-түлік көлемін ұлғайту және өңір нарығын азық-түлікпен молықтыру үшін азық-түлік тауарларын өндіру мен өткізуді басқаруды жетілдіру қажет екендігіне баса назар аударылған. Аймақтық саясаттың құрамдас бөлігінің бірі оны ресурстарды бөлу және облыс халқының тамақ өнімдеріне қажеттіліктерін қанағаттандыру туралы субъектілер арасындағы экономикалық байланыстар жүйесі ретінде анықтайтын азық-түлік нарығындағы маркетингтік менеджмент моделін әзірлеу болуы керек екендігі көрсетілген. Халықтың төлемге қабілетті сұранысының өсуі, әлемдік шаруашылық үрдістері және шекара маңы ынтымақтастығы есебінен сыртқы сауда позицияларының күшеюі контекстінде азық-түлік тауарлары саудасының одан әрі дамуы негізделген. Өндіріс құрылы-

Кіріспе. Шығыс Қазақстан облысы – үлкен бәсекелестік әлеуеті бар (ЖӨӨ оң динамикасы; тартымды инвестициялық климат, қолданыстағы өндірістік қуаттар, дамыған қаржы жүйесі, ғылыми әлеует пен ақпараттық база, транзиттік әлеует, аймақтық инфрақұрылым және т.б.) Қазақстанның ірі аймақтарының бірі.

Аймақтық азық-түлік нарығы – бұл халықты азық-түлікпен және аймақаралық алмасумен қамтамасыз ету үшін белгілі бір аумақта орналасқан шаруашылық субъектілерінің ұйымдастырушылық-шаруашылық тұтастығы. Азық-түлік нарығының дамуы елдің азық-түлік қауіпсіздік мәселесін шешуге, тұрғындардың денсаулық жағдайын жақсартуға, агробизнесінің әртүрлі сфераларының табыстылығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Нарық шикізат өндіру, өңдеу, сақтау, тасымалдау, азық-түлік өнімдерін сату мен тұтынудың өзара әрекеттесетін ішкі жүйелерін біріктіреді. Аймақтық азық-түлік нарығының жұмыс істеуі көп жағдайда аймақтық экономикалық жағдайлар мен өндіріс факторларының әсерінен болады. Біз өңірлік азық-түлік нарығының қазіргі жағдайы мен тұрғылықты аймағына байланысты халықтың тұтынушылық жағдайының ерекшеліктерін қарастырдық.

Тұтыну нарығының жағдайы шынымен де аймақтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын көрсетеді, оның дамуында бірқатар оң және теріс тенденциялар байқалады. Оң тенденцияларға мыналар жатады: кәсіпорындар санының өсуі, аймақтағы бөлшек тауар айналымының тұрақты өсуі. Бүгінгі күннің негізгі міндеттері: әлеуметтік маңызы бар азық-түлік өнімдерімен өзін-өзі қамтамасыз ету; ауыл тұрғындарының табысының тұрақты өсуі; еңбек өнімділігін екі жарым есе арттыру; ауыл шаруашылығы өнімдерінің экспортының екі есе өсуі [1].

Зерттеу материалдары мен әдістері. Шығыс Қазақстан облысы республиканың солтүстік-шығысында орналасқан. Облыс ҚР-ның Павлодар, Қарағанды және Алматы облыстарымен, Алтай өлкесі мен Ресей Федерациясының Алтай Республикасымен, ҚХР-мен шектеседі. Екі ұлы державаға жақын болу бір мезгілде үлкен және өте сыйымды нарықтың болуын білдіреді, бұл әріптестікке және экономикалардың өзара тиімді жедел дамуына мүмкіндіктер ашады. Облыс – ҚР-ның өнеркәсібі дамыған аймақтарының бірі. Аймақтың әлеуметтік-экономикалық жүйесінің негізгі құрылымдық элементтерінің бірі агроөнеркәсіптік кешен (АӨК) болып табылады, оның дамуы азық-

түлік қауіпсіздігі деңгейі мен аймақтың және елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайын шешуші түрде анықтайды.

Облыс экономикасында ауыл шаруашылығын дамытуға көп көңіл бөлінеді. Өңір маманданған негізгі мал шаруашылығы – ірі қара, қой, ешкі және жылқы. Мал шаруашылығы өнімдерін өндіру ауылдық өмір салтының әлеуметтік негізі болып табылады және ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының ақшалай түсімдерін қалыптастыруда басым болады. Аймақтың мал шаруашылығының ерекшелігі – олардың әртараптандырылуы. Облыста климаттық жағдайларға байланысты сүт және етті бағыттағы мал шаруашылығы, биязы және ірі жүнді қой шаруашылығы, шошқа өсіру, жылқы шаруашылығы, құс шаруашылығы, марал өсіру мен бұғы өсіру, омарташылық, түйе өсіру және балық шаруашылығы табысты дамуда.

Сонымен қатар марал өсіруді, бұғы өсіруді және мүйіз өндірісін дамытуда облыс республикадағы монополист болып табылады. Зерттеулер сипаттамалық және салыстырмалы талдау мен жалпылау арқылы жүргізілді. Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамыту саласындағы ғылыми жарияланымдар мен зерттеулер, мемлекеттік органдардың ресми есептері, ҚР АСПР Ұлттық статистика бюросының мәліметтері тақырыпты зерттеудің көздері болды.

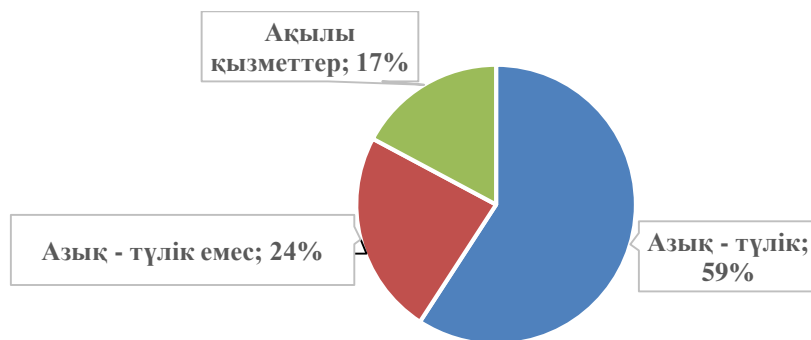
Нәтижелер және оларды талқылау. Агроөнеркәсіптік кешен ШҚО экономикасының драйвері болып саналады, себебі облыс сүт, күнбағыс майы, бал мен мүйіз өндіру бойынша республикада бірінші орында, ал ет өндіруде екінші орында. Шығыс Қазақстан облысында табиғи-климаттық жағдайларға және шаруашылық қызметіне байланысты сүт және етті бағыттағы мал шаруашылығы, биязы және ірі жүнді қой шаруашылығы, шошқа өсіру, жылқы шаруашылығы, құс шаруашылығы, омарта шаруашылығы табысты дамуда. Сүт шаруашылығы Бородулихин, Глубоковский, Зырян, Ұлан және Шемонаиха аудандарында дамыды.

Шығыс Қазақстан облысы бөлшек сауданың ұлттық рейтингінде 9,3% үлесімен төртінші орында (2020 жылдың бірінші жартыжылдығында 90,3% дейін төмендеді). Бөлшек сауданың негізгі бөлігін базарларда сауда жасайтын және жеке сауда қызметімен айналысатын жеке тұлғалар қамтамасыз етті. Олардың айналымы Шығыс Қазақстан облысының барлық бөлшек саудасының 69,9% құрады және 2020

жылмен салыстырғанда 3,4% өсті. Сауда кәсіпорындарының көлемі өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 44,7%-ға өсті және облыстың бөлшек сауда айналымының 30,1% құрады.

Бөлшек тауар айналымының жалпы көлемінде 64,8% азық-түлік емес тауарлар, 35,2% – азық-түлік тауарлары. Бөлшек сауданың ең көп көлемі Өскеменге тиесілі. Бұл 274,3 млрд. теңгені немесе облыстың тауар айналымының 56,4 пайызын құрайды.

Екінші орында – облыстық сату көлемінің 23,8%-ы бар Семей қаласы. Риддер мен Алтай аймағына сәйкесінше 3,3% және 2,6% тиесілі. Басқа аймақтардың үлесі 2,3%-дан (Глубоковский ауданы) 0,2%-ға дейін (Абай ауданы). Шығыс Қазақстанда көтерме сауда құрылымында азық-түлік емес тауарлар мен өнеркәсіптік-техникалық мақсаттағы өнімдер 72,1%, азық-түлік тауарлары 27,9% құрайды [2]. Суретте 2021 жылғы тұтынушылық шығын құрылымы көрсетілген.

Сурет – Шығыс Қазақстан облысы тұрғындарының тұтыну шығындарының құрылымы

Агроөнеркәсіптік кешендегі еңбек нарығы мен ауылдық жерлерде жұмыспен қамту аймақтық еңбек нарығында басты орын алады, оның қалыптасуы мен дамуына бір жағынан халықаралық еңбек нарығы, ал екінші жағынан аймақ экономикасындағы қазіргі жағдай әсер етеді [3]. Бұл проблеманың аймақ үшін өзектілігі халықтың көп бөлігі ауылдық жерлерде тұратындығымен түсіндіріледі; көптеген адамдар үшін ауыл шаруашылығы өндірісі олардың өмір салты мен менталитетін анықтайтын шешуші фактор болып табылады.

2020 жылдың басында Шығыс Қазақстан облысының ауылдық жерлерінде 512,3 мың адам тұрды – бұл Қазақстан Республикасы аймақтарының арасындағы төртінші көрсеткіш. Сонымен қатар, бұл Шығыс Қазақстан облысы халқының жалпы санының 37,6% ғана, бұл орташа республикалық көрсеткіштен (40,9%) төмен. Облыстың ауылдық жерлеріндегі көші-қонның теріс сальдосы ең жоғары көрсеткіштердің бірі болып табылады: 2020 жылы мұнда келгендерге қарағанда 9,4 мың адам көп қалды. Аймақ тұрғындарының жан басына шаққандағы номиналды ақшалай кірістері 2020 жылы (бірінші жартыжылдықта) 104 986 теңгені құрады немесе өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда номиналды 16,8%-ға және нақты ақшалай табыста 10,4%-ға өсті.

Орташа айлық жалақы 181 609 теңгенің деңгейіне жетті немесе өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 19,1%-ға өсті. Шын мәнінде, Шығыс Қазақстан облысының ауылдық үй шаруашылықтарының кірістері ауыл тұрғындарына қарағанда бірден екі есе аз, мысалы, Маңғыстау облысында және орташа республикалық деңгейден 19,4%-ға төмен. Сонымен қатар, облыста қалалар мен ауылдардағы үй шаруашылықтарының табысы арасындағы ең үлкен айырмашылық бар: ауылдық жерлердегі көрсеткіштер бірден 21,1%-ға төмен. Бұл жағдайдың негізгі себептері – ауылдық жерлердің шикізат, ауыл шаруашылығы техникасы мен ауыл шаруашылық өнімдері нарығынан шалғайда орналасуы; өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымның дамымағандығы [4].

Кесте мәліметтері бойынша 2020 жылдың қорытындысы бойынша ауыл шаруашылығының жалпы өнімі 691,3 млрд теңгені немесе 2019 жылмен салыстырғанда 116% құрады.

Ауыл шаруашылығының жалпы өнімінің нақты көлемінің индексі 102,6% құрады. Азық-түлік өндірісі 148,8 млрд. теңгені құрады немесе 2019 жылдың деңгейіне 112,5%. Азық-түлік өндірісінің нақты көлем индексі 92,4% құрады.

Кесте – 2015-2020 жылдар аралығындағы ауыл шаруашылығын дамытудың нәтижелері

Көрсеткіштер	2015 жыл	2016 жыл	2017 жыл	2018 жыл	2019 жыл	2020 жыл
Ауыл шаруашылығының жалпы өнімі, млрд. теңге	367,0	415,0	472,0	514,9	592,0	691,3
Физикалық көлем индексі, %	99,4	105,3	103,2	105,2	103,7	102,6
Өсімдік шаруашылығы, млрд. теңге	158,6	185,1	207,5	221,9	265,1	325,0
Физикалық көлем индексі, %	96,6	105,8	101,9	106,5	104,4	101,1
Мал шаруашылығы, млрд. теңге	208,0	235,1	264,2	292,7	326,4	365,9
Физикалық көлем индексі, %	101,7	105,0	104,2	104,2	103,2	103,9
ЖӨӨ -де ауыл шаруашылығының үлесі, %	9,6	8,6	8,7	8,6	8,5	8,9

Дереккөз: ҚР СЖРА Ұлттық статистика бюросы [5]

Ауыл шаруашылығындағы негізгі капиталға инвестиция 2020 жылы 36,9 миллиард теңгеге жетті, немесе 2019 жылдың деңгейіне қарағанда 121,5%-ға, ал азық-түлік өндірісіне 10,7 млрд. теңгеге немесе 2019 жылдың көрсеткішіне қарағанда 191,4% жетті [6].

Ауыл шаруашылық тауар өндірушілері асыл тұқымды етті, асыл тұқымды етті және сүтті бағыттағы ірі қара малын сатып алуға, күтіп ұстауға және өсіруге мемлекеттік субсидия алады. Бұл ретте өнімді малдың да, аналық малдың да алынуы мен күтімі субсидияланады. Бұл субсидиялар ірі қара, ұсақ мүйізді малға және шошқаға қолданылады. 2020 жылы облыстың агроөнеркәсіптік кешенін дамытуды қолдау үшін 30,2 млрд. теңге субсидия бөлінді. Бөлінген қаражат өсімдік шаруашылығын дамытуға - 5,6 млрд. теңге, мал шаруашылығына – 13,4 млрд. теңге, инвестициялық субсидияға - 7,7 млрд. теңге, өңдеу өнеркәсібіне - 0,6 млрд. теңге, басқа салаларға – 2,9 млрд. теңге.

Ауыл шаруашылығын қолдау мен дамытуға 33 миллиардтан астам теңге бөлінді. Нәтижесінде ауыл шаруашылығының жалпы өнімінің көлемі 116%-ға артып, 691 млрд. теңгені құрады. 5 сүт қабылдау пункті құрылды, 1 050 басқа арналған 4 сүт фермасы салынды және әрқайсысы 150 басы бар 3 ферма қайта жаңартылды. Соңғы 5 жылда салынған инвестициялар халықтан сүтті ақшалай түрде 18 есе, ал табиғи түрде 8 есе арттыруға мүмкіндік берді. Атап айтқанда, 7,5 мың тоннадан 57,2 мың тоннаға дейін. Сондай-ақ, 5 жыл ішінде сүтті қайта өңдеу кәсіпорындарының қуаттылығын пайдалану 29 пайыздан 87 пайызға дейін ұлғайды. Мал шаруашылығының өсуі, өз кезегінде, тамақ өнеркәсібі кәсіпорындарының қуаттылығын арттыруға ынталандырады. Сондықтан қуаттылығы жылына 19 мың тонна болатын екі ет комбинатының құрылысы жүргізілуде. Сонымен қатар, 7 мың бас ірі қараға арналған 3 бордақылау алаңы пайдалануға берілді.

Өсімдік шаруашылығын дамыту бағдарламасына сәйкес жоғары рентабельді дақылдар алаңының ұлғаюымен егістік өртараптандырылады. Мәселен, 2020 жылы соя егістік көлемі 1,3 мың гектарға, жүгері 2,2 мың гектарға ұлғайды. Майлы дақылдардың бағыты үнемі дамып келеді. Өсімдік майларын өңдеу бойынша үш ірі жоба жүзеге асырылуда. Олар өңдеу көлемін жылына 1,1 млн тоннаға дейін арттырады. «Бүгінде республикада күнбағыс өсірілетін жалпы көлемнің 66 пайызы облысқа тиесілі. Майлы дақылдарды егуді 23%-дан 40%-ға дейін ұлғайту, өсімдік майларының әр түрін өндіруде көшбасшы болу жоспарлануда.

Жаңа өндіріс орындарының пайдалануға берілуі өңдеу көлемін жылына 700 мың тонна майлы тұқымға арттырады». Қуаттылықтарды пайдалануды қамтамасыз ету және Семейде мұнай өндіру кешені өндірісін іске қосу, екі ет комбинатының құрылысы мен оларды пайдалануға беру жобаларын іске асыруға, жұмыртқа өндіретін құс фабрикасының құрылысына терең өңдеуден өткен шошқа кешені, сүт қабылдау пункттері және т.б. көмек көрсету бойынша шаралар қабылдануда.

Жалпы, 2022 жылға қарай Шығыс Қазақстанда өңделген ауыл шаруашылығы өнімдерінің экспорты 4 есе өседі деп күтілуде, бұл елге қосымша валюталық кіріс әкеледі [7]. Ет, сүт, жүн өндіру мен өңдеу субсидияланады.

Өсімдік шаруашылығында астық, қызылша, мақта, күнбағыс өндіру мен қайта өңдеу субсидияланады. Өнімділікті арттыру үшін мемлекет тыңайтқыштарды, ауыл шаруашылығы дақылдарының зиянкестерімен күресу үшін қолданылатын заттарды қолдануға да субсидия береді.

Машина-трактор паркін қарқынды жаңартуды ынталандыру үшін мемлекет ауыл шаруашылығы техникасын сатып алуға субсидия береді, жеңілдетілген несие береді.

Қазақстан Республикасы экономикасының стратегиялық маңызды салаларының бірі ретінде агроөнеркәсіптік кешен мем-

лекеттен салық саласында да қолдау алып отыр. Ауыл шаруашылық кооперативтерін несиелендіруге жауапты негізгі институт – Қаржылай қолдау қоры. Қор өз қызметінің барлық кезеңінде ет және сүт өнімдерін өндірумен айналысатын 350 -ден астам субъектілерге 3,4 млрд. теңге сомасында несиелер берді [8].

Аграрлық секторда жұмыс істейтін субъектілер үшін кәсіпорындарды ұйымдастырудың екі формасы бар – шаруа қожалықтары мен ауыл шаруашылығы тауар өндірушілері, сондай-ақ ауыл шаруашылық кооперативтері. Аграрлық кәсіпкерлік субъектілері бірнеше салық режимдерінің бірін қолдана алады, оның ішінде шағын кәсіпкерлікке арналған арнайы салық режимі, шаруалар мен шаруа қожалықтарына арналған арнаулы салық режимі, заңды тұлғалар үшін арнайы салық режимі – ауыл шаруашылығы тауар өндірушілері мен ауылдық тұтыну кооперативтері және жалпы бекітілген салықтық режим.

2020 жылы ауыл шаруашылығы дақылдарының жалпы жиналған көлемі 1 361,0 мың гектарға жетті, бұл 2019 жылмен салыстырғанда 10 мың гектарға артық. Алдын ала мәліметтер бойынша дәнді дақылдардың орташа өнімділігі 13,4 ц / га, майлы дақылдар – 14,1 ц / га, оның ішінде күнбағыс – 14,1 ц / га.

Ауыл шаруашылығының негізгі бағыты – мал шаруашылығы, ол жалпы жалпы өнімнің 60%-дан астамын құрайды. Қазіргі таңда барлық санаттағы шаруашылықтарда 1 044,9 мың ірі қара, 3,7 млн қой мен ешкі, 74,1 мың шошқа, 347, 3 мың жылқы, 4,4 миллион құс, 9,6 мыңнан астам марал мен бұғы, сондай-ақ 77,4 мың аралар бар.

Өңірлік жағдайда Шығыс Қазақстан екінші орында, мал шаруашылығы өнімінің көлемі 155,9 млрд. теңгені құрап, нақты өсім 2,3% құрады. 2020 жылы еттің барлық түрін тірі салмақта өндіру 299,4 мың тоннаға жетті немесе 2019 жылдың деңгейіне 103,7%, 988,9 мың тонна сүт (103,9%), 155 млн дана жұмыртқа (101,5%). Ірі қара саны 4,9%-ға, жылқы 8,1%-ға, шошқа 2,4%-ға, қой мен ешкі саны өткен жылғы деңгеймен 100,5%-ға өсті.

Жалпы, Шығыс Қазақстан облысында 2020 жылы мал шаруашылығын дамытуға 16 021 921 мың теңге сомасында, мал шаруашылығын дамытуға 8 460 069 мың теңге, өнімділік пен өнім сапасын арттыруға 7 561 853 мың теңге субсидиялар төленді. Мал шаруашылығында инвестициялардың перспективалы бағыттары мыналар болып табылады: сүт және етті мал шаруашылығын дамыту, ет өңдеу кешендерінің

құрылысы; маралды өсіру мен ара шаруашылығын дамыту [9].

Қазақстан Республикасында мал шаруашылығы саласындағы ауыл шаруашылығы өндірісін мемлекеттік реттеу келесі негізгі бағыттар бойынша жүзеге асырылады:

* мал шаруашылығы өнімдерінің, шикізат пен азық-түлік нарығының қалыптасуы мен жұмыс істеуі;

* қаржыландыру, несиелеу, сақтандыру, жеңілдетілген салық салу;

* сыртқы сауда қызметін жүзеге асыру кезінде отандық өндірушілердің мүдделерін қорғау;

* ғылымды дамыту және мал шаруашылығы саласындағы ғылыми қызметті жүзеге асыру;

* ауылдың әлеуметтік саласын дамыту.

Мемлекет мал шаруашылығын республикалық және жергілікті бюджет есебінен қаржыландырады.

Агроөнеркәсіптік кешенді қолдауға және дамытуға бөлінген республикалық бюджеттің қаражаты республикалық бюджетте жеке бөлім ретінде қарастырылған және мыналарды қамтиды:

■ агроөнеркәсіптік кешенді дамытудың мемлекеттік бағдарламаларына сәйкес жаңа машиналар мен жабдықтарды, асыл тұқымды жануарларды сатып алуды қоса алғанда, инвестициялық қызметті қолдау;

■ жануарлардың карантиндік және аса қауіпті жұқпалы ауруларының алдын алу және жою, сондай-ақ ғылыми зерттеулер мен қоршаған ортаны қорғау бойынша шаралар жүргізу;

■ аграрлық сектордағы несиелеу мен сақтандыру;

■ асыл тұқымды мал шаруашылығын қолдауға арналған субсидиялар.

Бұл ретте, Шығыс Қазақстан облысының агроөнеркәсіптік кешенінде жан-жақты қаржылық қолдау көрсетілуіне қарамастан, проблемалар: субъектілердің көпшілігі үшін несиелер мен субсидиялардың болуы, субсидиялардың түпкілікті нәтижеге байланысының болмауы және мамандандырылуы. аймақтарда, ауыл шаруашылығындағы несиелік тәуекелдердің жоғары болуына байланысты сақтандыру компаниялары мен кепілгерлердің АӨК субъектілеріне несиені кепілдендіру мен кепілдендіру механизміне қызығушылығы жоқ; қаржылық қызметтер нарығында жеке қаржы институттарының болмауы (бәсекелестік жоқ); біздің мемлекет пен халықаралық қаржы ұйымдары арасындағы ынтымақтастық бағдарламалары шеңберінде агроөнеркәсіптік кешенді қаржылан-

дыруға мақсатты ұзақ мерзімді несиелердің болмауы [10].

Азық-түлік нарығын дамытудың стратегиялық басымдығы біріктірілген әлеуетті неғұрлым толық және ұтымды пайдалану үшін оларды меншікті ресурстарына шоғырлануы тиіс. Қазіргі аграрлық трансформациялардың барысы көрсеткендей, азық-түлік нарығының тауарлық негізін ірі ауыл шаруашылық кәсіпорындары құрады, олардың жойылуы әрқашан өндірістің қысқаруына және азық-түлікпен қамтамасыз етудің нашарлауына әкелді. Азық-түлік нарығының дағдарыстық жағдайын жеңу ірі өндірістің артықшылықтарын іске асыруға қабілетті жаңа құрылымдарды құру арқылы жүзеге асты.

Аймақтық азық-түлік нарығы – бұл тауарды өндірушілер, делдалдар мен азық-түлік сатушылар ұсынатын сұраныс пен ұсыныстың өзара әрекеттесуінің аумақтық ұйымы. Азық-түлік көлемін ұлғайту және онымен аймақтық нарықты қамтамасыз ету үшін өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы және сауда жұмысын үйлестіруді жақсарту, азық-түлік өнімдерін өндіру мен сатуды басқаруды жетілдіру қажет.

Агроөнеркәсіптік кешендегі экономикалық саясаттың бір бағыты-қаржы нарығынан инвестиция тарта отырып, бөлінген қаражатты ынталандыру тетіктеріне қайта бағыттаумен саланы тікелей мемлекеттік қаржыландыру тәжірибесінен бас тарту. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, бұл құралдар мемлекеттік бюджеттің мүмкіндіктерінен асып түседі. Бұл бұрын берілген ресурстардың құны бойынша мемлекеттік мекемелермен бәсекеге түсе алмайтын жеке несиелік ұйымдардың ауыл шаруашылығына инвестициялауға жол ашуды қамтамасыз етеді. Ол үшін мемлекет агроөнеркәсіптік кешен субъектілерінің бастамаларын танытуы үшін қолайлы жағдай жасауы керек.

Халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету және тиімді сұранысты толық қанағаттандыру мәселесін шешу үшін азық-түлік нарығын дамытуға бағытталған ғылыми негізделген саясатты да, азық-түлік өндірудің және тұтынудың аймақтық ерекшеліктерін ескере отырып құрылған аймақтық азық-түлік саясатын да қалыптастыру қажет және тұтыну.

Бұл саясаттың құрамдас бөліктерінің бірі аймақтық азық-түлік нарығының маркетингтік менеджментінің моделін әзірлеу болуы тиіс, ол оны шаруашылық жүргізуші субъектілер арасындағы ресурстарды бөлу және халықтың төлем қабілетті қажеттіліктерін қанағаттандыру бойынша

экономикалық қатынастар жүйесі ретінде анықтайды. Азық-түлік өнімдері бойынша аймақ. Шаруашылық жүргізуші субъектілер арасындағы экономикалық қатынастар жүйесі өндірістің, тұтынудың, мемлекеттік реттеу мен маркетингті басқарудың басым жағдайларының әсерінен ақпараттық қауіпсіздікке негізделген келісімшарттық байланыстарды жүзеге асыру арқылы жүзеге асады [11].

Бұл модельді әзірлеу кезінде аймақтық азық-түлік нарығының қазіргі заманғы құрылымдық ерекшеліктері мен осы нарықтағы тиімді сұраныстың өзгеруін ескеру қажет.

Азық-түлік нарығының маркетингтік менеджментінің моделін әзірлеу процесі келесі алгоритмді қамтиды:

- аймақтық азық-түлік нарығының мәнін, оның қоғамдық ұдайы өндіріс жүйесіндегі орнын, сонымен қатар «нарықты маркетингтік басқару» түсінігінің мәнін анықтау;
- аймақтық азық-түлік нарығының жұмысына жүйелі талдау және осының негізінде оның дамуының негізгі бағыттарын бөлу;
- аймақтық азық-түлік нарығының маркетингтік менеджментінің моделін және сатудың маркетингтік болжамын әзірлеу және ғылыми негіздеу.

Маркетингтік тәсілге негізделген аймақтық аграрлық азық-түлік нарығын реттеудің маңызды тетігі – бұл коммуникация әсерінің жаңа формалары мен схемалары. Олардың мақсаты – басқарушылық шешімдерді әзірлеу мен қабылдауда бизнес өкілдерін, қоғам мен жалпы жұртшылықты қосу арқылы азық-түлік нарығы субъектілерінің мүдделерін үйлестіру.

Бұл шаралар қоғамдық тыңдаулар, ведомствоаралық кеңестер, келіссөздер алаңдары, тәуекелдерді сараптамалық бағалау, азаматтық бақылау және т.б. түрінде болуы мүмкін. Аймақтың аграрлық азық-түлік нарығының субъектілері арасындағы коммуникациялық өзара әрекеттестіктің мұндай формалары азық-түлікпен қамтамасыз ету жүйесінде серіктестікті дамытудың басым және нақты маркетингтік құралы болып табылады [12].

Шығыс Қазақстан облысының аймақтық азық-түлік нарығын дамытудағы шектеулер мыналармен байланысты:

- азық-түлік нарығын кедендік-тарифтік реттеу механизмінің жетілмегендігі;
- азық-түлік нарығының инфрақұрылымы дамымаған;
- азық-түлік нарығының импортқа тәуелділігі мен әлемдік бағаның ауытқуы;
- өңдеу үшін сапалы шикізатпен қамтамасыз ету мәселесі;

– техникалық регламенттердің халық-аралық стандарттарға сәйкес келмеуі.

Шығыс Қазақстан облысының аймақтық азық-түлік нарығының бәсекелестік артықшылықтары:

– нарықтың тұрақты өсуі, аймақтың инвестициялық тартымдылығын қамтамасыз ету;

– азық-түлік өнімдерін шығаратын кәсіпорындардың өндірістік қуаттылығының артуы;

– өндірістік инфрақұрылымның динамикалық дамуы (қосалқы және қызмет көрсететін салалар (контейнерлер мен қаптама, логистика және маркетингтік қызметтер).

Шикізатқа бағытталған экономикасы бар мемлекет ретінде Қазақстан Республикасы шикізат экспортын шектеуге және шикізатты терең өңдеуді ынталандыруға тырысады. Шикізат экспортын шектеу – бұл квоталау мен лицензиялау әдістері, экспортқа тыйым салу, кедендік баждарды көтеру. Ішкі және сыртқы сұраныстың өсуі, азық-түлік бағасының болжамды өсуі аграрлық секторға ынталандырушы әсер етеді. 2020 жылға қарай облыс ұсынылған рационалды нормаға сәйкес келетін негізгі азық-түлік тауарларының жан басына шаққандағы тұтыну деңгейіне жетуі мүмкін.

Баламалы энергия көздері нарығының дамуы аясында ауыл шаруашылығы өнімдерінің өндірісін ұлғайту үрдісін белсенді қалыптастыру қажет. Ішкі азық-түлік нарығының дамуының келешегі Кеден одағы елдерінің жекелеген азық-түлік тауарлары өндірісінің көлемін ұлғайту немесе азайту саясатына және оларға экспорттық баж салығының ықтимал өзгеруіне тікелей байланысты болады.

Аграрлық секторды тұрақты дамытады негізгі қиындықтар мен тәуекелдер ішкі азық-түлік бағасының айтарлықтай өсуімен байланысты. Әлемдік нарықтағы бағаның өсуі отандық ауыл шаруашылығы өнімдерінің бағалық бәсекеге қабілеттілігін арттырады, яғни қаржылық мүмкіндіктермен бірге агроөнеркәсіптік кешенді технологиялық жаңғыртуға ынталандыруды айтарлықтай төмендетеді. Азық-түлік нарығының одан әрі дамуын халықтың тиімді сұранысының өсуі, әлемдік нарықтағы тенденциялар мен сыртқы нарықтағы позициялардың ықтимал күшеюі контекстінде, негізінен трансшекаралық ынтымақтастық елдерінің есебінен көруге болады. Қосылған құнның физикалық көлемнің өсуіне емес, өндіріс құрылымының өзгеруіне байланысты өсу мүмкіндігі бар.

Аймақтық азық-түлік нарығының қуаттылығын арттырудың маңызды мүмкіндік-

тері ауыл шаруашылық өндірісінің жедел дамуына қолдау көрсете отырып, аймаққа күнбағыс майы, марал және ара шаруашылығы өнімдері, ірі қара мал мен ұсақ мал еті, шұжық, құс еті, сүт өнімдері арқылы ішкі нарықта өз орнын алуға мүмкіндік береді. Өңірдің бірегей табиғи-экономикалық әлеуетін іске асыру, ауыл шаруашылығы өндірісін инновациялық жаңарту Шығыс Қазақстан облысына «экологиялық ауыл шаруашылығы» өнімдері сияқты өнімдер бойынша елдің азық-түлік нарығының көшбасшыларының бірі болуға мүмкіндік береді. Сонымен бірге ұзақ мерзімді перспективада өндірісті шоғырландыру мен ресурстарды үнемдейтін технологияларды қолдану үшін үлкен мүмкіндіктері бар ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерінің рөлін күшейтуге болады.

Осылайша, азық-түлік тауарларының тұтыну нарығының орны мен рөлі аймақтағы экономикалық қатынастардың сипатымен анықталатынын ескере отырып, нарықтың одан әрі дамуы тек ресурстарды пайдалануды оңтайландыру, нарық субъектілерінің ақпараттық қауіпсіздігін арттыру және басқару процесінде маркетингті қолдану арқылы мүмкін болады.

Қорытынды. Аймақтың аграрлық азық-түлік нарығын дамытудың негізгі басым бағыттары мыналар болуы керек:

1. Технологиялық қайта жарақтандыру және ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру, өңдеу және өткізу үшін заманауи инфрақұрылымды құру.

2. Өртараптандыру стратегиясының аймақ үшін дәстүрлі азық-түлік нарығы сегменттерінде бәсекеге қабілетті позицияларды нығайтуға бағытталуы.

3. Тауар өндірісінің құрылымын өзгертуге нүктелік субсидиялау тәжірибесін әзірлеу және енгізу.

4. Отандық тауар өндірушілерді қолдау мақсатында мемлекеттік қаржы ұйымдарының деңгейінде жеке қаржы ұйымдарының болуы.

6. Экспортқа бағдарланған аграрлық азық-түлік нарығын дамытудың тиімді механизмін әзірлеу.

Әдебиеттер тізімі

[1] Послание Главы государства К.-Ж. Токаева народу Казахстана «Казахстан в новой реальности: время действий» [Электронный ресурс].-2020.-URL:https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva (дата обращения: 01.09.2020).

[2] В ВКО за полгода наторговали на 868,2 млрд тенге [Электронный ресурс].-

2021.-URL: <https://inbusiness.kz/ru/last/v-vko-zapolgoda-natorgovali-na-868-2-mlrd-tenge> (дата обращения 17.07.2021).

[3] Дедкова, Е. Актуальные аспекты продовольственной безопасности / Е. Дедкова, Е.И. Коростелкина, О.Жидова // Журнал экономических исследований и бизнеса.- 2019.-Т. 129.-№3.-С. 172-183.

[4] Управление сельского хозяйства Восточно-Казахстанской области [Электронный ресурс].- 2019.- URL: <http://www.agro.vko.gov.kz> (дата обращения: 14.01.2020).

[5] Комитет по статистике Министерства Национальной экономики Республики Казахстан [Электронный ресурс].- 2018.- URL: <http://www.stat.gov.kz> (дата обращения: 10.01.2020).

[6] Как развивают агропромышленный комплекс в ВКО [Электронный ресурс].-2021.- URL: https://www.inform.kz/ru/kak-razvivayut-agropromyshlennyy-kompleks-v-vko_a3758217 (дата обращения 17.07.2021).

[7] Деятельность АО "Фонд финансовой поддержки сельского хозяйства" (2013-2019) [Электронный ресурс].- 2020.- URL: <http://www.kazagro.kz/web/activities> (дата обращения: 10.02.2020).

[8] Рост промышленного производства, развитие АПК, механизмы привлечения инвестиций - как развивалась Восточно-Казахстанская область 8 месяцев 2019г. [Электронный ресурс].- 2019.- URL: <http://www.prime-minister.kz> (дата обращения: 11.02.2020).

[9] Государственная программа развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2017-2021 годы [Электронный ресурс].-2017.- URL: <http://www.online.zakon.kz/document> (дата обращения: 12.01.2020).

[10] Отинова, М.Е. Агропродовольственный рынок в системе продовольственной безопасности / М.Е. Отинова, Е.В. Сальникова // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – 2020. - №10. – С. 40-48.

[11] Куимов, В.В. Маркетинговые технологии в развитии рынков продовольственных товаров регионов Сибири /В.В. Куимов, Ю.Ю. Сулова, Е.В. Щербенко, Л.В. Панкова.- Красноярск: Сибирский федеральный университет, 2015.-268 с.

[12] Маркетинговые исследования сельского хозяйства Казахстана. [Электронный ресурс].-2019.- URL: <https://marketingcenter.kz/20/rynok-selskoe-khoziaistvo-kazakhstan.html> (дата обращения: 15.04.2021).

References

[1] Poslanie Glavy gosudarstva K.-Zh. Tokaeva narodu Kazahstana «Kazahstan v novoj real'nosti: vremja dejstvija» [Message from the Head of State K.-J. Tokayev to the people of Kazakhstan "Kazahstan in a new reality: time for

action"] (2020). Available at: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva (date of access: 01.09.2020) [in Russian].

[2] V VKO za polgoda natorgovali na 868,2 mlrd tenge [In East Kazakhstan region, over six months, they sold for 868.2 billion tenge] (2021). Available at: <https://inbusiness.kz/ru/last/v-vko-zapolgoda-natorgovali-na-868-2-mlrd-tenge> (date of access: 17.07.2021) [in Russian].

[3] Dedkova, E. & Korostelkina, E. & Zhidova, O. (2019). Aktual'nye aspekty proizvod'stennoj bezopasnosti [Current aspects of food security]. *Zhurnal jekonomicheskikh issledovanij i biznesa - Journal of Economic Research and Business*, Vol.129, 3, 172-183 [in Russian].

[4] Upravlenie sel'skogo hozjajstva Vostochno-Kazahstanskoj oblasti [Department of Agriculture of the East Kazakhstan region] (2019). Available at: <http://www.agro.vko.gov.kz> (date of access: 14.01.2020) [in Russian].

[5] Komitet po statistike Ministerstva Nacional'noj jekonomiki Respubliki Kazahstan [Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan] (2018). Available at: <http://www.stat.gov.kz> (date of access: 10.01.2020) [in Russian].

[6] Kak razvivajut agropromyshlennyj kompleks v VKO [How the agro-industrial complex is being developed in East Kazakhstan region] (2021). Available at: https://www.inform.kz/ru/kak-razvivayut-agropromyshlennyy-kompleks-v-vko_a3758217 (date of access: 17.07.2021) [in Russian].

[7] Dejatel'nost' AO "Fond finansovoj podderzhki sel'skogo hozjajstva" (2013-2019) [Activities of JSC "Fund for Financial Support of Agriculture" (2013-2019)] (2020). Available at: <http://www.kazagro.kz/web/activities> (date of access: 10.02.2020) [in Russian].

[8] Rost promyshlennogo proizvodstva, razvitie APK, mehanizmy privlechenija investicij - kak razvivalas' Vostochno-Kazahstanskaja oblast' 8 mesjacev 2019g. [The growth of industrial production, the development of the agro-industrial complex, the mechanisms for attracting investments - how the East Kazakhstan region developed in 8 months of 2019] (2019). Available at: <http://www.prime-minister.kz> (date of access: 11.02.2020) [in Russian].

[9] Gosudarstvennaja programma razvitija agropromyshlennogo kompleksa Respubliki Kazahstan na 2017-2021 gody [State program for the development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan for 2017-2021] (2017). Available at: <http://www.online.zakon.kz/document> (date of access: 12.01.2020) [in Russian].

[10] Otinova, M.E. & Sal'nikova, E.V. (2020). Agroprodovol'stvennyj rynek v sisteme proizvod'stennoj bezopasnosti [Agri-food market in the food security system]. *Jekonomika sel'sko-*

